

Pressen og ytringsfrihetens vilkår ved og etter utbruddet av første verdenskrig

Av Rune Ottosen

Innledning

Hvordan så norske presse ut ved og etter utbruddet av første verdenskrig i 1914? Partipressen var befestet og det ble foretatt en rekke nyetableringer av lokale aviser i de tre –fire siste årene før utbruddet (Dahl 2010:18). Forestillingen om at et parti måtte være representert på alle steder der konkurrentene hadde aviser, var en viktig drivkraft i nyetableringer, selv om en slik sammenheng aldri var dokumentert. (Ottosen 1996:47). Det kom ut rundt 260 aviser i 1914 og det tallet har vært forbausende stabilt siden, men på noe lavere nivå (Dahl 2010: 26). Styrkeforholdet mellom de tre største partipressegruppene (H, V og Ap) var ganske jevnbyrdig selv om Arbeiderparti – pressen akkurat i disse årene var inne i sin mest ekspansive fase (Dahl 2010: 34).

I denne perioden foregikk det en omfattende teknologiske revolusjon på en rekke områder i pressen som bidro til å gjøre avisene til masseprodukter. Rotasjonspressen var her en viktig forutsetning for utbredelse av aviser til et masseopplag. For arbeiderpressen betydde det at mange flere fikk råd til individuelle abonnemeter, fram til da hadde det ikke vært uvanlig at flere arbeiderfamilier inngikk spleiselag rundt ett abonnement (Ottosen 2010). Alt rundt 1900 hadde alle de største hovedstadsavisene gått over til rotasjonspresse. I perioden rundt 1914 var spredningen av rotasjonspresser i full gang til resten av landet. Tor Are Johansen som har skrevet om teknologiutviklingen i verket Norsk Presse Historie 1660-2010 skriver at det fantes 32 rotasjonspresser i landet i 1909. Tretten av disse befant seg i Kristiania og antallet vokste i løpet av første verdenskrig. I årene 1914-1918 kom det til 20 nye (Johansen 2007:24-30). Utbruddet av første verdenskrig skapte noen nye problemer for avisproduksjonen, særlig på to områder: høye papir-priser og mangel på arbeidskraft. Men krigen førte paradoksal nok til prisfall på trykkpresser. Det hang sammen med at de fleste trykkpressene i Norge kom fra Tyskland. Flere hundre aviser ble lagt ned i Tyskland på grunn av krigen. Redusert omsetning, kanselleringa av inngåtte kontrakter og økt tilbud i markedet på brukte presser ga norske leverandører gunstige

tilbud og eksport til blant Norge var en metode tyske produsenter brukte for å skaffe seg nye markeder (ibid.:30).

Moderne settemaskiner ble introdusert rundt århundreskiftet og de mest populære var Linotype-maskinene. I 1914 begynte også mange av de mindre avisene utover landet å skaffe seg settemaskiner som et resultat av veksten avismarkedet. Bare i første halvår i 1916 solgte eneforhandler av Linotype-maskinen E.C. Gjestvang i Kristiania 52 maskiner (ibid.: 108)

På grunn av de gode tidene bidro opplagsvekst og økt fortjeneste til introduksjonen av fotografier og illustrasjoner. Akkurat rundt tiden for utbrudd av første verdenskrig var det et teknologisk gjennombrudd for bruk av fotografier i pressen. Her kan Social-Demokraten stå som eksempel. I april 1912 kjøpte Social-Demokraten en ny rotasjonspresse som også gjorde det mulig å bruke fargetrykk og mer illustrasjoner. Samme år overtok Jacob Vidnes redatørkrakken etter Carl Jeppesen (Bjørnsen 1984). Vidnes har fått æren for å modernisere Social-Demokraten. Den gotiske skriften ble erstattet av latinske typer. Det ble større overskrifter og et nytt lørdagsmagasin hadde ny design og økt billedbruk. Vidnes gikk i bresjen for å bygge opp egen klisjeavdeling på Aktietrykkeriet slik at billedbruken kunne utvides. Våren 1915 ble nyvinningen synlig med økt bruk av portrettbilder og nyhetsfotografier. Vi fikk de første eksemplene på reportasjefotografier i full sidebredde. Vidnes fikk gjennomført moderniseringen og kunne vise til en opplagsøkning fra 20 000 til 40 000 før han måtte gå på det turbulente landsmøte i 1918 (Johansen 2013:82-83). Olav Scheflo som stod på den radikale fløyen overtok redaktørjobben. Scheflo gikk over til NKP i 1923 med da partiet ble splittet i synet på Moskvatesene (Terjesen 20019).

Første verdenskrig førte til økt interesse for nyheter og annonseveksten var formidabel. Narvesen Kiosk-kompani 20-doblet salget av aviser i de første krigsårene og Postvesenets distribusjon av aviser økte med 10 millioner eksemplarer. Aviseierne viste investeringsvilje og denne veksten fortsatte også et par år etter krigens slutt. Men i 1920 var det brått slutt. Prisfall, omsetningssvikt og arbeidsledighet fulgte. Innkjøp av nye presser stoppet brått. I 1922 var investeringsnivået 13 prosent av nivået 1919-1920 (Johansen 2013: 32).

Presseorganisasjonene

I denne perioden skjedde det mye i presseorganisasjonene. Norsk presseforbund ble etablert i 1910 og mange viktige spørsmål knyttet til arbeidsforhold i pressen, forholdet mellom eiere og redaktører, etikk og ytringsfrihet stod på dagsorden. Også Norsk Bladeierforening ble etablert i 1910 og innkjøp av papir og avtale med papirfabrikantene var et viktig arbeidsområde for den nye foreningen. På grunn av disse avtalene ble prisene holdt stabile helt til utbruddet av første verdenskrig. Allerede i krigens første uke 5. august 1914 påberopte papirfabrikkene seg force majeure og mente seg løst fra kontraktene. Bladeierne svarte kontant at en slik tolkning ikke var juridisk holdbar og benektet ”tilstedeværelsen av forcemajeuere”, siden det ikke kunne påvises noen effekt på fabrikkenes leveringsevne. Papirprisene fortsatte å stige og i 1917 henvendte Bladeierforeningen seg til staten om innføring av lov om maksimumspriser på papir. Papirloven ble en realitet 18. juli 1917 og sikret pressen papir til en akseptabel pris. I 1920 nådde prisenivået 800 kroner pr tonn for rotasjonspapir. Utgangspunktet var et prisenivå på 160 kroner i 1914, og selv om det faktisk var en prisvekst i disse årene på nærmere 200 prosent, snakker vi likevel om en omfattende kostnadsvekst (Ottosen 2010: 80).

Journalister i egne organisasjoner

I den atmosfæren fikk den gamle tanken om separat fagorganisering for journalister vind i seilene og mange journalister ville komme seg løs fra det organisatoriske felleskap med eiere og redaktører i Norsk Presseforbund. Ved årsskiftet 1917/1918 brøt de underordnede journalistene i Telemark ut av den lokale presseforening og dannet Bratsberg Journalistlag. På tross av advarende røster fra redaktørhold om en mulig splittelse av Norsk Presseforbund ble Norsk Journalistforbund (NJ) stiftet på et møte i Frimurerlosjen Kristiania 1. februar 1918. Redaktør av Journalisten, Sigvard Friid-Christensen ble valgt til ny leder til tross for at han i Journalistens spalter hadde advart mot å lage en organisasjon som representerte ”snevre journalistinteresser”. Når den nye formannen tok denne holdningen med seg inn i ledelsen for et forbund som nettopp skulle organisere journalister måtte det bli krise. Arbeiderpressejournalistene gikk umiddelbart til angrep på den nye lederen som svarte med passivitet eller stille sabotasje av forbundets arbeid. Christian Hilt som var journalist i Ny Tid i Trondheim og Friid-Christensen hadde foreslått opprettelsen av det nye forbundet. Ny Tid tilhørte den mest revolusjonære delen av arbeiderpressen og fulgte med NKP etter splittelsen i 1923. Som erstatning etablerte da DNA Arbeider-Avisa i Trondheim. (Ottosen m. Fl. 2002: 62).

I Norsk Presseforbund var det i enkelte kretser bekymring for at journalistene organiserte seg i en separat forening. På landsmøte i NP rett etter at det nye Journalistforbundet var etablert, ble det fra landsmøtesalen uttrykt engstelse over at det nye forbundet skulle komme til å sprengte Presseforbundet. Ledelsen i Journalistforbundet prøvde å berolige som best de kunne med forsikringer om at bare NP kunne være en ”felles representativ organisasjon for hele den norske presse – dags- og fagpresse” (Saxe 1935:87).

Politiske motsetninger i arbeidskamper og i de pågående streikene i arbeidslivet lå latent i det nystartede Journalistforbundet. En del av problemkomplekset dreide seg også om forholdet til det tekniske personalet i egen bedrift. Disse motsetningene kom til uttrykk i en kampvotering i Kristiania Journalistklub våren 1919 om hvorvidt journalistene skulle stille seg bak en søknad om dispensasjon fra fabrikktilsynsloven om forbud mot søndagsarbeid. Dispensasjon måtte til for å kunne gi ut søndagsaviser. Skulle journalistene støtte det tekniske personalet i deres ønske om søndagsfri eller skulle de slutte seg til redaktørene og eiernes ønske om å gi ut søndagsavis. Journalistene i arbeiderpressen stilte seg solidarisk med det tekniske personalet og fikk flertall for sitt syn i en kampvotering. Et annet spørsmål som splittet journaliststanden var synet på streikerett for journalistene selv. Dette var den direkte foranledningen til at Norsk Journalistforbund ble oppløst i 1923.

I 1917 var det klassekampstemning i landet, dyrtidsaksjoner og streiker i arbeiderklassen. Fagopposisjonen fikk i 1918 under ledelse av Martin Tranmæl kontroll over Arbeiderpartiet og fagbevegelsen. Flere pressefolk var involvert i radikaliseringsprosessen av Arbeiderpartiet og støttet fagopposisjonens kamp for å vinne flertall på landsmøtet i 1918. Dette vakte som ventet reaksjoner blant konservative redaktører. Myndighetene burde være mer på vakt mot sosialistisk agitasjon, skrev C.J. Hambro i Morgenbladet, og applauderte finske dødsdommer over sosialistledere. ” Så lenge Høyre går rundt som et vilt dyr, er partiet farlig,” svarte Arbeiderbladets redaktør (Ottosen 2010:263). Andreas Norland skriver i Schibsteds historie at det ikke var noe grunnlag for revolusjon i Norge, men at revolusjonsfrykten likevel var utbredt i borgerlige kretser og engstelsen hadde sin egen dynamikk, ikke minst i forbindelse med konfrontasjonen rundt storstreiken 1921. Dette skulle være en slags generalprøve på den revolusjonære styrken, en styrkeprøve den mest radikale delen av arbeiderbevegelsen ikke bestod. (Norland 2011: 352-353). Spørsmålet om hvilken mottiltak som kunne legitimeres for å

møte arbeidernes revolusjonær retorikk, ble senere drøftet av Frede Castberg på en måte som har relevans for dette historiske skisma (Castberg 1971). I straffeloven av 1902 ble det innført et generelt forbud mot å oppfordre til straffbare handlinger. Straffebudet kom bare til anvendelse når det gjaldt tale “iverksettelse” av straffbare handlinger. Det skulle fortsatt stå fritt å anbefale eller agitere for revolusjon innenfor rammen av ytringsfrihet. Revolusjonær agitasjon var altså tillat som lære. Først i overgangen til konkrete forberedelser til omveltning, f.eks. ved ansamling av våpen har vi nådd grensen for lovbrudd (Dahl og Bastiansen 1999: 14-15).

I perioder med krig og unntakstilstand har normale forhold for presse- og ytringsfrihet opphørt. I forrige århundre var det både i første og andre verdenskrig perioder der sensur, restriksjoner og overgrep mot journalister ble en del av virkeligheten.

Formell ytringsfrihet garanterer retten til å ytre seg uten restriksjoner, men for å konkretisere hva en *reell* ytringsfrihet innebærer må vi også trekke inn ulike *evner* til å uttrykke seg blant annet sett i lys av eierskap og kontroll over redaksjonelle produkter. Vi må videre være klar over at i de fleste samfunn som kaller seg demokratiske har formelle og reelle grenser for tillate ytringer. Kampen for ytringsfrihet må derfor sees i en politisk kontekst (Ottosen 1996:53-69). Det er i denne sammenheng verdt å minne om at Den norske Arbeiderpartiet (DNA) i 1918 vedtok en revolusjonær plattform. Sterkt inspirert av den russiske revolusjonen ble arbeiderbevegelsen radikalisert. Dette var også omstridt innad i arbeiderbevegelsen. Striden om dette skulle i de kommende år bidra til to partisplittelser. En høyrefløy (Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti) brøt i forbindelse med striden rundt Moskvatesene og fikk med seg fire av 37 aviser. Da Arbeiderpartiet brøt med Moskva i 1923 brøt venstrefløyen ut og fikk med seg 11 aviser. Arbeiderpartiet satt igjen med 25 aviser (Ottosen, Røsland og Østbye 2002: 61-62). Det er ikke tvil om at arbeiderpressen samlet sett ble svekket av disse partisplittelsene. Men paradoksalt nok førte de også til mange nyetableringer, mange av dem kortvarige riktignok, siden både Arbeiderpartiet og NKP prøvde seg med flere nyetableringer på steder der de mistet kontrollen over den lokale avisen. Blant annet ble Bergens Social-Demokrat (forløperen til Bergens Arbeiderblad etablert i 1922 da NKP fikk kontroll over Arbeidet (ibid.: 62).

Det er naturligvis ikke vanskelig å forstå at høyresiden ble skremt av bolsjevikrevolusjonen i Russland og at de fryktet at sterke krefter i arbeiderbevegelsen hadde denne som sitt revolusjonære forbilde. Det er nettopp i slike situasjoner viljen til å respektere ytringsfriheten blir satt på prøve.

Pressefrihetens grense under truslene om revolusjonær oppstand

Det pågikk en kontinuerlig kamp mellom pressen og statsmakten rundt første verdenskrig om grensene for ytringsfrihet i spørsmål som berørte forholdet til fremmede makter. I denne kampen var pressen splittet langs politiske skillelinjer. Ulikt syn på militærapparatet var en del av konflikten. Venstresiden var antimilitaristisk og så de væpnede styrker i et internasjonalt perspektiv som redskaper i imperialismens tjeneste. Den internasjonale arbeiderbevegelsen reiste parolen "krig mot krigen" og ville at arbeiderbevegelsen skulle legge ned våpnene framfor å slåss mot klassebrødre i andre land. De mest revolusjonære ville rette geværene mot sitt eget borgerskap og erobre statsmakten gjennom en revolusjon. Militærstreik og "det brukne geværs" politikk var en del av dette bildet.

For høyresiden ble antimilitaristisk agitasjon betraktet som en trussel mot rikets sikkerhet fordi den bidro til å svekke de væpnede styrker, moralsk og politisk (Agøy 1994). Myndighetene gikk på tå hev og vilje til inngrep mot pressefriheten var absolutt til stede.

Antimilitarisme og distribusjonsforbud

Postmesteren i Trondheim hadde to dager på rad, 23. og 24. mars 1914, nedlagt distribusjonsforbud mot avisen Ny Tid fordi avisen hadde et antimilitaristisk merke på forsiden (det brukne gevær)¹.

Disse sakene ble tatt opp i Stortinget allerede 1. april av redaktør Anders Buen i Ny Tid. I referatet fra stortingsdebatten heter det:

Representanten Buen ville vite om "en saa usedvanlig handling og av den karakter, at det har sin offentlige interesse at faa bragt paa det rene, hvorvidt dette er en enkeltstaaende embedsmandshandling paa egen haand, eller om det er i forstaaelse

---

¹ Det følgende er i stor grad basert på Ottosen 1996: 61-65)

med statens administration og ledelse, det er skedd. Jeg har derfor tillatt mig at stille det spørsmål til den ærede arbeidsminister: “er det med departementets vidende og billigelse, at postmesteren i Tronhjem har neget at forsende med posten to numre av bladet Ny Tid?”²”

Av referatet går det også fram at Stortingspresidenten informerte om en oppfordring til Stortinget fra et folkemøte på 1500 deltakere. Møtet henstilte til Stortinget å sette en stopper “for denne frihetsfiendske trafik”.

Av statsrådens svar går det fram at dette hadde vært postmesterens avgjørelse, men at han hadde fått støtte fra ekspedisjonssjefen i poststyret gjennom telefonisk kontakt. Statsråden støttet postmesterens handling i stortingsdebatten. Men han presiserte at han ikke så dette som et brudd på ytringsfriheten. Han betraktet tvert imot Ny Tids handlemåte som en provokasjon. Statsråden siterte fra en artikkel fra det samme nummer av Ny Tid, der det gikk fram at hensikten med artikkelen var å latterliggjøre forbudet mot ungdomsforbundets emblem:

Og vi antar, at folk vil le, naar de tænker paa, at postmester Bryn idag maa ekspedere "Ny Tid" med et antimilitaristisk billede, som er betydelig virkningsfuldere end ungdomsforbundets høist uskyldige merke (Ibid.).

Etter statsrådens høytlesning kom den prinsipielle uenigheten i saken til uttrykk i to forslag som til slutt ble satt opp mot hverandre. Buens forslag lød slik:

I anledning Trondhjems postkontors forhold overfor bladet Ny Tid uttaler Stortinget: Det er ikke stemmende med den fulde menings- og ytringsfrihet, som grundloven har villet sikre og som bør være alle civiliserte folks fælleseie, at postsvæsenet øver censur over indholdet av postsakerne(Ibid.).

Odelstingspresident Johan Ludwig Mowinckel fra Venstre hevdet i debatten at det ikke var politiske meningsytringer han ville til livs, men "den agitation, som gaar ut pa i saa farlige tider som dette isolert at lægge Norge aapent". Høyre-representanten Wollert Konows sluttet seg til Mowinckels resonnement og fremmet følgende motforslag:

---

² St. forhl. 1914 s. 619-620 sitert fra Ottosen 1996.

Da resolutionene av 20de mars d.a. (forbudet mot ungdomsforbundets merke forf. anm.) ikke tilsigter at øve nogen censur over indholdet av postsaker eller hindre ytringsfriheten, gaar Stortinget over til dagsorden (Ibid.).

Konows forslag ble vedtatt med 82 mot 25 stemmer. Stortingsflertallet hadde dermed stemt ned Buens forslag uten å ta stilling til det. Ved sin tilslutning til Konows forslag markerte Stortinget at det ikke skulle åpnes for generell postsensur av publikasjoner, men samtidig ville man ikke påføre regjeringen et nederlag ved å ta avstand fra den sensuren av Ny Tid som allerede hadde funnet sted.

Norsk Presseforbund behandlet spørsmålet på årsmøtet i 1914 under punktet "Forskjellige saker" i årsberetningen. Her het det:

I styremøte 20. april, hvor 11 styremedlemmer var tilstede, foreslo redaktør Vidnes en uttalelse om, at "(NP) misibilliget den kgl. resolution om de antimilitaristiske merker og den uheldige form, den hadde faat, saaledes at den hadde git anledning til meget beklagelige indgrep i pressefriheten; subsidiært foreslog han en protest mot stansningen av Ny Tid³.

Etter en omfattende debatt ble følgende forslag av Ove Mossin enstemmig vedtatt:

Den 24. mars negtet postmesteren i Trondhjem at ekspedere Ny Tid, fordi der paa bladets første side i de almindelige tekstspalter var gjengit en tegning med overskriften "Ned med militarismen". Denne beslutning ble senere godkjent av arbeidsdepartementets chef.

I den anledning finder Norsk Presseforbunds styre at maatte protestere mot, at der under nogensomhelst form etableres administrativ censur over avisernes indhold av tekst og billeder.

Hermed vil man intet ha uttalt om forbudet mot det antimilitaristiske merke (Ibid.).

---

³ Riksarkivet-NPP s. 61-62 boks 12 – 2, sitert fra Ottosen 1996.

Slik prøvde NP å balansere ved å uttale seg mot pressesensur, men samtidig indirekte akseptere restriksjoner overfor antimilitarismen. Jacob Vidnes reservert seg mot den siste setningen i vedtaket. Det betydde i praksis at stortingsflertallet ikke var på linje med NPs senere standpunkt i denne saken.

Dette tilbakeblikket på perioden noen få måneder før verdenskrigen brøt ut viser at NP med visse forbehold støttet en avis på ytterste venstre mot inngrep fra statsmakten. Lex Urbye-saken tre år senere viste at NP ikke aksepterte generelle lovbestemmelser som innebar en innskrenkning av ytringsfriheten. Pressen aksepterte restriksjoner på hva som kunne skrives i en krigstid, men man ønsket en løpende dialog med myndighetene om et sensursystem som begrenset seg til vern om rikets sikkerhet (Ottosen 1996).

Krigsrett mot redaktør

Mange revolusjonære pressefolk skulle komme til å bli fengslet i årene som fulgte. Redaktør Jørgen Hustad Nordlys, ble dømt til fengselsstraff for antimilitaristiske artikler og ble satt i fengsel i mars 1917. Selv om Hustad sa opp jobben og reiste fra Tromsø da han slapp ut, ville ikke myndighetene slippe tak i ham. Han måtte vende tilbake til byen i november 1917 for å møte i lagmannsretten. Nok en gang ble han dømt, denne gangen til 24 dagers ubetinget fengsel og 25 kroner i saksomkostninger. ”En ny klassesdom” lød overskriften i Nordlys (Jønsson 1977:44). Hustad fikk enda en dom i september 1918 og måtte da ut med 100 kroner i bot.

Høsten 1917 ble fem redaktører fra arbeiderpressen dømt for antimilitaristiske artikler. Det var Martin Tranmæl fra Ny Tid, Trygve Nygaard fra Finmarken i Vardø, Edvard Jørstad fra Nordlands Social-Demokrat i Bodø, Jon Vraa fra Fremtiden i Drammen og Peder Kaasmoli fra Nordlys i Tromsø. Disse rettssakene splittet pressen. Det var ikke slik at “lauget” slo vakt om “sine”, sannsynligvis fordi disse opprørske og anti-militaristiske redaktørene slett ikke ble inkludert i “pressens gode selskap”. Tvertimot gikk en avis som Tidens Tegn i spissen for å kreve at redaktør Kaasmoli burde dømmes av en militær domstol. Nordlys polemiserer mot dette og tolket på sin side Tidens Tegns motiv for å innta dette standpunktet: “Derved kan en sikre sig at ialfald en blir dømt. For ved krigsret spørres der aldrig om hva som er ret eller sandt. (sitert fra Ottosen 1996)”

I begynnelsen av november 1917 ble Kaasmoli siktet for en militær domstol under ledelse av kaptein (fornavn) Graff. Kaasmoli fikk ved rettssakens begynnelse ikke vite hva han var siktet for, men det ble lest høyt fra den militære straffelovens paragrafer, og deretter ble det lest høyt fra artikler i Nordlys. Først da gikk det for alvor opp for Kaasmoli at han kunne vente seg tiltale. Han begynte å ta notater om anklagepunktene, men ble da møtt med et raseriutbrudd fra kaptein Graff og fikk beskjed om at hvis han tok notater, risikerte han å bli øyeblikkelig arrestert.

Det er intet som tydet på at Presseforbundet betraktet disse hendelsene med vaksomme øyne. Derimot førte de politiske og personlige motsetningene blant journalistene som dekket disse sakene til splid og splittelse.

De tiltalte i disse rettssakene ble nok av de borgerlige journalistene betraktet mer som agitatorer og forfattere av ideologiske pamfletter enn som journalister og yrkesbrødre. Men det kan også ha vært en medvirkende årsak at Norsk Presseforbund ikke hadde en egen organisering i Nord-Norge. Tromsø Stifts Presseforening hadde eksistert siden 1901 som en uavhengig forening. De vanskelige kommunikasjonsforholdene bidro til at ble Nord-Norges Presseforening først i mars 1919 dannet som en lokalavdeling av NP. Kaasmoli ble da valgt til sekretær i styret, og redaktør Oscar Larsen i bladet Tromsø til formann. Men de politiske stridighetene var sterke også på lokalplanet. Etter et omstridt styremøte i Melbu i mai 1920 der bare to av styremedlemmene deltok, ble Kaasmoli valgt til formann. Den delen av styret som ikke hadde deltatt på møtet bestred lovligheten av valget, og en opprivende debatt i pressen fulgte. Foreningen ble splittet og det ble ikke avholdt noe nytt årsmøte før i 1924 (Ottosen 2010).

Tilfellet Kaasmoli var bare ett av mange eksempler på det dilemmaet borgerlige journalister stod overfor. Hvordan skulle høyresidens journalister forholde seg når myndigheter og domstol grep inn mot revolusjonære pressefolk? Riktignok var man for pressefrihet, men kunne disse rebellene, med sine opprørske pamfletter, egentlig kalles journalister? Og ville ikke de røde selv innføre diktatur?

Erfaringene fra Russland tilsa at det kunne bli organisert soldatråd innad i det militære, dels for å hindre at soldater ble satt inn mot arbeiderklassen, dels for å forberede en væpnet maktovertagelse ved en revolusjonær situasjon. I januar 1918 kom meldingene om de første skuddene fra den finske borgerkrigen, og den revolusjonære virkeligheten krøp nærmere og

nærmere. Den radikale linjen til Martin Tranmæl og Kyrre Grepp fikk samme år kontrollen i Arbeiderpartiet. Radikale antimilitarister hadde ved to anledninger utfordret statsmakten, i Sulitjelma og Kirkenes (Agøy 1994:89). Det var en utbredt oppfatning i arbeiderbevegelsen at revolusjonen sto for døren også her hjemme. Ifølge historikeren Odd-Bjørn Fure ble det i fagbevegelsen og Arbeiderpartiet gjort politiske, om enn ikke militære forberedelser for maktovertagelse. Budskapet i den revolusjonære retorikken var klar nok (Fure 1984).

Det verserte også rykter om at 50 000 russiske soldater skulle sendes til Norge. Ryktet var innrapportert av en kaptein som hadde overhørt dette i en samtale mellom arbeiderlederne Olav Scheflo og Sverre Krogh under et journalistmøte i Bergen (Strand 1999:10).

Den politiske mistenksomhet som rådde i de konservative og liberale pressekreter mot den revolusjonære arbeiderbevegelsen, bidro til at de etablerte presseorganisasjonene så mellom fingrene med anslag mot revolusjonære journalister. Disse politiske motsetningene, og den gjensidige mistenksomheten, skulle få ødeleggende konsekvenser for forsøket på å etablere et nytt tverrpolitisk forbund for journalister (Ottosen 1996).

Første verdenskrig: restriksjoner, hemmelighold og sensur

Medier i alle land opplever at det går en synlig eller usynlig grense for ytringsfriheten når de nærmer seg spørsmål som er knyttet til "rikets sikkerhet". Norske aviser fikk merke dette i fullt monn alt etter selvstendigheten i 1905.

Helt siden stridighetene rundt unionsoppløsningen i 1905 var det blitt uttrykt behov fra utenlandsk presse for et mer systematisk informasjonsarbeid om Norges utenrikspolitikk. Alt i 1908 og 1909 ble det stilt krav fra norske aviser om bedre informasjon til avisene om utenrikspolitiske spørsmål. Det ble reist krav om opprettelse av et eget pressekontor UD. I august 1909 ble S.C. Hammer ansatt som "journalist" i UD, og B.W. Nørregaard ble ansatt som journalist tilknyttet utenrikstjenesten med fast base i Berlin. I en kunngjøring het det at Utenriksdepartementet hadde "opprettet et pressebyrå i likhet med hvad tilfelle er i flere andre land, eksempelvis Danmark og Sverige". Men de to stillingene ble inndratt igjen i 1911.

Arkivaren i UD, K.V. Hammer, fungerte leilighetsvis som konsulent i pressesaker og deltok sammen med utenriksministeren på jevnlige møter med pressen som kom i stand fra 1910.

Først i 1920 fikk UD et eget pressekontor med J. Vidnes som sjef (Saxe 1935:40). Han hadde da nylig forlatt redaktørkrakken i Social- Demokraten av politiske grunner siden han tilhørte høyrefløyen. Alt fra 1915 tok han aktivt til motmæle mot den revolusjonære fløyen i DNA. Han gjorde attpåtil noe så uvanlige som å publisere et oppgjør med bolsjevismen i Tidens Tegn, antagelig etter å ha fått refusert innlegget i Social-Demokraten.

Taushetsplikt

Etter at Norge fikk sin selvstendighet i 1905 forventet norske myndigheter at pressen skulle være lojal i saker som angikk Norges forhold til fremmede makter. Da utenriksminister Johannes Irgens, i regjeringen Konow og Bratellie, holdt foredrag på NPs årsmøte i 1911 sa han at "utenrikske spørsmål burde mest mulig holdes utenfor de partipolitiske linjer".

I UDs arkiv er det en hel mappe om en bitter konflikt mellom Aftenposten og UD der Aftenposten i 1911 ble anklaget for å ha brutt taushetsplikten etter et fortrolig informasjonsmøte hos utenriksminister, Johannes Irgens⁴. Av utenriksministerens personlige notater på avisutklipp, går det fram at departementet fulgte nøye med i avisenes dekning av utenrikspolitikken. Aftenposten ble i dette tilfellet beskyldt for å ha lekket informasjon i en tvistesak om fiskerirettigheter mellom Russland og Norge.

Slik det hele utviklet seg, kunne Irgens påta seg observatørens rolle, fordi pressens egne tillitsmenn foreslo sanksjoner mot Aftenposten for det påståtte bruddet på taushetsplikten. Styret i Norsk Presseforbunds Kristiania-avdeling gikk til det alvorlige skrittet å oppfordre til boikott av framtidige informasjonsmøter hvis Aftenposten fikk være til stede. NPs formann Nils Vogt falt litt nølende ned på kritikernes side mot Aftenposten. I ettertid ser det ut som om Aftenposten og redaktør Thorstein Diesen må utropes til de moralske seierherrer. Tilgjengelig dokumentasjon viser at beskyldningene mot Aftenposten bygde på en misforståelse. Styret i Norsk Presseforbund lot det gå prestisje i saken framfor å forholde seg til den dokumentasjonen som forelå.

Hvordan kunne det ha seg at pressens tillitsvalgte gikk lenger enn UD i å foreslå sanksjoner mot Aftenposten. Kan det henge sammen med Aftenpostens lunkne forhold til det nye forbundet?

---

⁴ UDs Arkiv boks 520 G 1-4., sitert fra Ottosen 1996.

Ingen fra Aftenpostens redaksjon hadde deltatt i arbeidet med å etablere Norsk Presseforbund. Det var også en kjent sak at det var et kjølig forhold mellom Aftenposten og Morgenbladet i hovedstadens pressemiljø. Det er i ettertid vanskelig å si hvilken rolle disse bakenforliggende forhold spilte. Konflikten om Aftenpostens påståtte lekkasje berører et viktig prinsipielt spørsmål: *Bør* pressen motta informasjonen fra statsmakten av “fortrolig karakter” uten å kunne bruke det i en journalistisk sammenheng? Erfaringen viser at man lett kommer inn i en situasjon der er moralske, politiske og juridiske betingelser knyttet til den informasjonen som er mottatt. Hvor skal lojaliteten til pressens organisasjoner være når det “blåser på toppene” i slike situasjoner? I dette tilfellet virket det som om presseforbundets tillitsmenn i utgangspunktet festet mer lit til UD's fremstilling enn til sine kolleger i Aftenposten. Uansett er det påfallende at denne konflikten ikke blir referert i Norsk Presseforbunds beretning for perioden 1910-1920. Den er heller ikke nevnt i Ludvig Saxes historiske fremstilling av det unge presseforbundet. Det eksisterte åpenbart en organisasjonskultur der det ikke ble regnet som god skikk å omtale konflikter blant innflytelsesrike tillitsvalgte i organisasjonens dokumenter.

Det virket heller ikke som om denne episoden fikk noen konsekvenser internt i Norsk Presseforbund. Episoden ble en forvarsel om det som senere skulle utvikle seg til et omdiskutert og prinsipielt interessant spørsmål om juridiske og politiske grenser for ytringsfrihet i militære og sikkerhetspolitiske spørsmål.

Etter en klage fra den britiske regjeringen mot en artikkel av C.J. Hambro i Morgenbladet prøvde regjeringen etter utbruddet av første verdenskrig å skaffe seg lovhjemmel for å temme pressen. Straffeloven av 1902 hadde inneholdt en bestemmelse om at den kunne straffes som skadet forholdet til fremmede makter, men i 1909 fikk daværende justisminister Johan Castberg endret loven til å gjelde de som hånet fremmed lands symboler, flagg etc. Castberg var formann i justiskomiteen da striden om odelstingsproposisjon 19 dukket opp i 1917, da stod han på pressens side (Ottosen 1996: 57).

Kravet om lojalitet fra pressen side irriterte også pressefolk på høyresiden. C.J. Hambro skriver i sin bok ”Under den første verdenskrig” at kravet om lojalitet gjaldt ”både i innenrikspolitikken og i utenrikspolitikken. Det var ikke noen parallellitet i linjene, men utenrikspolitiske hensyn blev stadig påberopt når regjeringen skulle gjennomføre sitt

innenrikspolitiske partiprogram. Det ble stadig krevet at opposisjonen i Stortinget og pressen skulle være "lojal" uten at det fra regjeringens side ble vist noen art av hensyn" (Hambro 1958:48). Hambro beklaget seg også over splittelse blant Høyre-redaktørene Schibsted og Diesen i Aftenposten og Morgenbladets redaktør Nils Vogt:

"Da jeg var blitt redaktør Vogts etterfølger, anså jeg det for en av mine oppgaver å få begravet stridsøksen mellom de blader". Det lykkes også, - men det tok noen år. Først fra 1916 fikk redaktørene i Aftenposten og Morgenbladet offisielt adgang til Høyres stortingsgruppe. Men det var ingen god stemning på møtene.

Redaktørene som ble utsatt for lojalitetspresset ble også irritert. I vår sammenheng kan det være av interesse å nevne en episode under første verdenskrig (1915). Hambro forteller at han en dag ble innkalt til statsminister Gunnar Knudsen, der han til sin overraskelse også møtte Torstein Diesen fra Aftenposten og redaktør Ola Thommessen fra Tidens Tegn. Knudsen lirte av seg en lekse:

"Jeg har latt de tre herrer kalle inn for å la dem vite at det gjør et meget dårlig inntrykk både i inland og utland at de i denne alvorlige og for landets kritiske tid ustanselig angriper meg".

Så tok han fram en bunke avsier og viste til konkrete artikler. Da reiste Ola Thommessen seg "ildrød av sinne": " Her møter vi for en gangs skyld etter innkallelse og kommer i den tro at skal få høre viktige ting av interesse for landets stilling. Og så er vi innkalt for å gjøres til gjenstand for det ynkeligste partipolitiske påtrykk av personasje som Dem! Vi har hørt mer enn nok!" (Hambro 1958: 37-38).

Ekstraordinært landsmøte i NP

27. mars 1917 ble det avholdt ekstraordinært landsmøte i Norsk Presseforbund for å diskutere forslag til ny presselov. 70 medlemmer møtte opp på Grand Hotel. Norsk Presseforbund hadde i perioden 1916-1917 sterk vekst, og medlemstallet økte fra 177 til 335 på et år.

Advokat Michael Puntervold holdt innledningsforedraget. Han kalte forslaget til ny presselov "Lex Urbye", oppkalt etter justisminister Andreas Urbye, som hadde presentert lovutkastet. Han brukte sterke ord da han uttalte:

(presseparagrafene er) den største forhaanelse, der nogensinde var rettet mot den norske presse. (...) Regjeringen hadde ikke set sig anledning til at lage en speciel presselov men hadde i et par paragrafer tat pressens mænd med i en lov, som var rettet mot klausulbrytere og handelsspioner. Hvis en redaktør i retfærdig harme uttaler sig om en krænkelse, som Norge blir utsatt for, av f.eks. et krigførende land, og dette lands presse skriker op, risikerer redaktøren at bli slaat i hartkorn med folk, som for ussel vindings skyld snyter toldvæsenet, bryter sit ord, med forbryderske hokersjæle⁵.

Etter at også statsråd Urbye selv og NPs formann Nils Vogt hadde holdt sine innledninger, ble det fremmet et forslag til vedtak der det ble slått fast at de omdiskuterte paragrafene

(...) vil tilintetgjøre den ytringsfrihet, som er den norske presses ret, og det vil utsætte pressen for at komme i falsk stilling overfor utlandet og for utilbørlig paatryk fra fremmed hold. Man kan ikke indrømme, at den norske presse under krigen har optraadt paa en utilbørlig eller utæskende maate. Dertil kommer at pressen i særlig grad vil bli skadelidende ved den straffebehandling og straffeutmaaling som forslaget forutsætter (Ibid.).

Protestene virket. Stortingets justiskomiteé vedtok enstemmig at § 9 og 10 i lovforslaget ikke skulle aksepteres⁶. De omstridte paragrafene ble nedstemt Odelstinget og Lagtinget og statsråd

---

⁵ Riksarkivet-NPP s. 61-612 boks 12-2, sitert fra Ottosen 1996.

⁶De to mest omstridte paragrafene 9 og 10 lød slik: "Disse to paragrafer i departementets lovutkast fastsætter straf for den som

1. offentlig søker at ophidse til hat mot et fremmed land eller dets statstyrelse,
2. offentlig omtaler eller fremstiller et fremmed land, dets statsoverhode, statsstyrelse, eller gesandt her i riket paa en maate, som kan virke forstyrrende paa det venskelige forhold til vedkommende land (§9),
3. offentlig gir meddelelser om forhandlingene i hemmelige møter i Stortinget eller dets avdelinger eller komiteer eller om dokumenter eller oplysninger, som er meddelt disse som hemmelige,
4. iøvrig offentlig gir oplysninger om ting som han forstod eller burde forstaa av hensyn til rikets interesser ikke bør omtales (§10).

Straffen er i de to under 1 og 2 nævnte tilfælder bøter indtil kr. 100 000,00 eller fængsel indtil 2 aar eller begge dele, i tilfældene under 3 og 4 (da ogsaa medvirkning er strafbar) bøter indtil kr. 100 000,00 eller fængsel indtil 1 aar eller begge dele. (Indst. O.XX fra justiskomite nr. 1 angaaende kongelig proposition [...] (Ot. prp. nr. 19, jfr. dok. nr. 13).

Urbye måtte gå av på grunn av saken. Det viktigste ankepunktet mot Urbye ved siden av sensurforsøket var at han ifølge en rekke presseoppslag skulle ha opptrådt for slapt overfor de mange “spioner og agenter” i landet (Støren 1967:277).

I ettertid må statsråd Urbyes handlemåte i forbindelse med lovforslaget forstås i lys av den turbulente samtiden. En verdenskrig var i gang, og det var krise og store klassekonfrontasjoner i Norge. Forsyningssituasjonen var vanskelig. Prisene på nødvendighetsartikler, som brensel, steg voldsomt. Også journalistenes leveforhold ble påvirket av den enorme inflasjonen under krigen. Det førte til en debatt om et eget dyrtidstillegg for journalistene. En innsender i Journalisten påpekte det urimelige i at lønningene hadde stått stille, mens kronens kjøpekraft var blitt redusert fra en krone til 38 øre i løpet av krigen. Samtidig hadde mange aviser fått redusert sine inntekter betydelig. Det var rasjonering på flere viktige varer, og Kristiania-journalistene tok til orde for at de burde få “tillægsbrødkort for de journalister, som har meget natarbeide (og dermed) likestilles med personer, som har tungt legemelig arbeide” (Journalisten nr. 1 1918).

Krig og sensur

Utbruddet av 1. verdenskrig fikk utvilsomt konsekvenser for journalistikken. Selv om det var krig i Europa var det hjemme de store slagene sto for norske journalister. Etter utbruddet av første verdenskrig i 1914 fortsatte daværende utenriksminister Nils Claus Ihlen i Gunnar Knudsens 2. regjering å innkalle journalister til informasjonsmøter. Det samme gjorde sjefen for Forsvarsdepartementet, generalmajor Christian Theodor Holtfodt. Holtfodt hadde liten tillit i pressekreter og var kjent som en lite meddelssom mann. Redaktøren av Skiens-bladet Fremskritt, Lorentz Vogt, hadde endatil beskyldt Holtfodt for å fare med løgner overfor pressen. Den stadig tilbakevendende kritikken fra pressen om at regjeringen drev med for mye hemmelighetskremmeri, førte til at UD sendte ut en såkalt “gulbok” om “de viktigste av Utenriksdepartementet under krigen inntil mai 1916 behandlete saker som egner seg for offentliggjørelse” (Omang 1959:190). Den norske nøytralitetspolitikken var på dette tidspunktet

---

inne i en kritisk fase, fordi avisene stadig vekk avdekket at den norske opinionen langt fra var nøytral, selv om regjeringens offisielle politikk var det. Myndighetene begynte å se seg om etter virkemidler for å hindre at de sterke anti-tyske stemningene i befolkningen kom til uttrykk i avisene.

I alle de skandinaviske land ble det innført telegramsensur, selv om ordningen var organisert noe forskjellig fra land til land. Den skandinaviske journalistkonferance i Gøteborg 17.-18. desember 1917 diskuterte erfaringer med sensuren i de ulike land. Redaktør Kristian Dahl redegjorde for den danske telegramsensuren. Det var opprettet et særskilt sensurkontor i UD, der 8 journalister på skift dekket hele døgnet. De gikk gjennom alle telegrammene som ble sendt ut og inn av landet - i alt ca. 800 daglig. Sensurkontoret sto i intim kontakt med UDs pressekontor. Det var ledet av en tidligere journalist som rådet over et personale på 20 personer. Daværende formann i Norsk Presseforbund, redaktør Per Wendelboe, redegjorde for den norske systemet, som ifølge referatet i Journalisten "i det væsentligste er tilsvarende det danske. Den behandler daglig ca. 400 telegrammer" (Journalisten nr. 1 1918). I Norge var ikke sensurordningen direkte underlagt UD. Som det het i et internt PM i UD i forbindelse med planleggingen av en nordisk konferanse om "Krigførende lands propaganda". "Vi har alltid holdt paa, at utenriksdeptet ikke har den direkte ledelse av byraaet og at vor reprætant kun er konsulent, ikke chef." Det gikk her fram at "telegramcensurbyraaet administrativt underlægges telegrafstyret som ogsaa faar den endelige avgjørelse av telegrammernes skjæbne i tvilstilfælde"⁷. Den norske sensuren var konsentrert om meldinger som ble sendt via telegraf og telefon. I den grad avisene klarte å basere seg på muntlig kommunikasjon eller post, gikk de fri av sensuren.

I Norge ble det innført restriksjoner på omtale - først og fremst av skipstrafikken, men også av togtrafikk. Den 28. november 1916 sendte Arbeidsdepartementet ut et rundskriv, på oppfordring fra NSB, om at pressen ikke måtte "indta notiser vedrørende trafikken paa vore jernbane og spesielt vedrørende samtrafikken med utlandet"⁸. Det var av stor betydning for myndighetene å skaffe seg kontroll over telegrafisk kommunikasjon for å hindre at spionmeldinger ble sendt via telegraflinjene. Telegrafstyret gjorde i et hemmelig memorandum til

---

⁷ PM datert 5. juli 1918 RA-UDA Sak 42/17 boks 5794, sitert fra Ottosen 1996.

⁸ UD's Arkiv P2 Krig og nøytralitet - Forskrifter og lover vedr. Norges nøytralitet og sjøfart i krigstid, Bind IV nov. 1916 - sept. 1917 Boks 5519, sitert fra Ottosen 1996.

Handelsdepartementet oppmerksom på at med henvisning til gjeldende reglement for innenlandsk telegrafkorrespondanse (art. 1,2) “er departementet berettiget til i mobliserings- og krigstilfælde at la linjerne avstænge for al korrespondanse eller for korrespondanse av en viss art.⁹”

Men det var ikke bare på grunn av krigens utvikling man var bekymret for det tysk-norske forhold. I Tyskland var det en sterk revolusjonær bevegelse under utvikling. Den norske ambassaden i Berlin oversendte kopier til UD av løpesedler med revolusjonær agitasjon som norske sjøfolk i handelsflåten hadde smuglet inn via tyske havner. Norske myndigheter fryktet at også dette kunne skade det tysk-norske forhold.

Det er med bakgrunn i det vedvarende press fra de krigførende parter at vi må forstå den norske regjeringens ønske om å gripe ytterligere inn i den redaksjonelle frihet, et tiltak som skulle føre til litt av et skisma i forholdet mellom statsmakten og pressen.

Nordisk samarbeid om sensur

De stadige forsøkene fra de krigførende parter på å påvirke pressedekningen i nøytrale land førte til en felles skandinavisk konferanse. Da UD undersøkte interessen for en slik konferanse, svarte Forsvarsdepartementet i et brev datert 23. november 1917 at “man ogsaa i Norge har bragt i erfaring at der har været gjort forsøk fra krigførende stormagters side paa at skaffe sig indflydelse inden den norske presse, og at der paagaar arbeide med dette maal for øie»¹⁰. Konferansen ble holdt i København i perioden 5.-8. desember 1917 med representanter for utenriks- og justisiedepartementer og telegrafmyndighetene i de tre landene.

Det oppstod en rekke praktiske problemer i de respektive land når det gjaldt koordinering av de skandinaviske landenes sensur. Den formelle strukturen rundt den norske sensurordningen ble ikke klarlagt før krigen nærmet seg slutten. Det var først i forbindelse med det nordiske samarbeidet at dette fikk sin endelige form.

I et skriv fra handelsdepartementet til UD datert 22. mars 1918 gjøres det klart at Telegramcensurbyraaet “sorterer administrativt under Telegrafstyret”. Videre heter det at

---

⁹ UDA P2 Sak 2/16 kontrol med omtale i presse etc. handelskibes ankomst og avgang. Omtale av torpedering etc. Boks 5727, sitert fra Ottosen 1996.

¹⁰ PM datert 5.juli 1918 RA-UDs Arkiv Sak 42/17 boks 5794, sitert fra Ottosen 1996.

“Byraaets opgave er censurering av den utenlandske telegraf- og telefonkorrespondance i overenstemmelse med overenskomsten mellem de 3 skandinaviske lande”. Det går fram at interessene til alle de tre landene skal ivaretas i de respektive landenes sensurordninger. Det var “vaghavende medlem av byraaet” som skulle ha endelige avgjørelsen ved stansing av telegrammer. Dersom det oppsto tvil om inngrep, skulle han søke råd hos den mest nærliggende myndighet, som var konkretisert til UD, Forsvarsdepartementet, Generalstaben, Admiralstaben o.l.

Under en ny konferanse i Stockholm 11. september 1918, og i et forberedende møte i København som fant sted 29.-31. august 1918, protokollerte partene en konkretisering av hvordan sensuren skulle håndheves. Det ble også vedtatt å sende en felles henvendelse fra de nordiske regjeringene til pressen i de tre land, men at det ikke var grunnlag for å rette “Underhaandshenvendelser til de Krigførende (land) om at begrænse Propaganadaen i de nordiske Lande”. I erklæringen til pressen het det:

I Tillid til, at Pressen uden Partiskel vil værne Landets Ret og Interesser, har Regjeringen ment paa denne Maade at burde rette en alvorlig og indtrængende henstilling til Bladene om, at de ved behandlingen af det fra Krigsførende fremkomne materiale vil have for Øje de Forpligtelser, en heldig Opretholdelse af en selvstændig og loyal Neutralitetspolitik paalægger, og undgaa alt, som gennem sin Eftervirkning udad eller inad kan besværliggjøre Regeringene Løsning af dens Opgaver¹¹

For å gjøre det praktisk overkommelig å kontrollere telegramstrømmen mellom de tre landene, ble det innført begrensning på nyhetstelegrammer, såkalte “Bladtelegrammer”. Hvert land ble tildelt en kvote på inntil 5000 ord daglig som kunne sendes til hvert av de to andre nordiske land.

I hvilken grad diskuterte så presseorganisasjonene disse restriksjonene på prinsipielt grunnlag? Vi vet om et møte i Den konservative Presses Forening som diskuterte sensuren etter utbruddet av 1. verdenskrig. Møtet som ble holdt 28. november 1914. I 25-års-beretningen til

---

¹¹PM datert 5.juli 1918 UD's arkiv Sak 42/17 boks 5794, sitert fra Ottosen 1996.

foreningen heter det: “det ligger i sakens natur, at den ikke kan refereres”. 30 pressefolk var samlet til dette møtet som ikke tok slutt for klokken to om natten. En rekke sentrale skikkelser fra UD, telegrafverket og høytstående offiserer deltok sammen med redaktører og journalister. Statsråd Holtfodt, admiral Dawes, telgrafdirektør Heftye var blant dem som hørte på redaktør O. Christofersen uttale at “enhver journalist forstod, at der under kritiske tider var ting, som ikke burde komme frem. Men censuren maatte anordnes slik, at den ialfald var betryggende for autoritetene” (Gotaas & Petersen 1952:31).

Den 11. august 1914 hadde regjeringen sendt en oppfordring til pressen fra regjeringen om å vise forsiktighet i omtale av fremmede makter. Her het det at “av særlig betydning er det at der ikke offentliggjøres nogetsomhelst om egne orlogsfartøiers eller troppeavdelinges opholdssted eller foretagender paa den norske kyst”¹² Men ved siden av restriksjoner på opplysninger som kunne ha militær betydning, var man også på vakt mot å publisere meningsytringer, og det ble advart mot at det skulle “indtages noget i bladene fra indsendere, som kan gi uttrykk for, at den offentlige mening er paa den ene parts side” (op.cit).

Dette gav tydeligvis ikke den tilsiktede virkning. Det kongelige Justis- og Politidepartement sendte derfor ut et fortrolig skriv til landets amtmenn, datert 8. juni 1915, der disse blir bedt om å “rette en fornyet indtrængende henstilling til redaktionere” (om at) “avholde sig fra at ta parti for nogen av de krigførende magter og fra at indta noget, som kan gi uttryk for, at den offentlige mening er paa den ene eller den anden side”¹³.

I skrivet henvises det spesielt til vittighetsbladene, og det advares om at karikaturer og enkelte uttalelser i pressen kan oppfattes som “uttryk for en almindelig folkemening i Norge”. Det ble eksplisitt sagt at man skulle unngå “tendentiose overskrifter, og navnlig alt, det være sig tekst eller billeder, som helt unødig kan vække misstemning eller uvilje mot Norge”.

Dette var først og fremst en konflikt mellom myndighetene og pressen, men siden pressen i utgangspunktet var underlagt sensur, var det også en konflikt mellom utenrikslegasjonene? og UD om hvor grensene skulle gå for hva som slapp gjennom sensuren. I et brev fra den norske

---

¹² RA-UDA P2 Krig og nøytralitet - Forskrifter og lover vedr. Norges nøytralitet og sjøfart i krigstid, stemningen i Norge, pressens holdn. 02/14 Bind I aug. sept. 1914 boks 5517, sitert fra Ottosen 1996.

¹³ RA-UDs arkiv P2 Krig og nøytralitet - Forskrifter og lover vedr. Norges nøytralitet og sjøfart i krigstid Bind III 1915-1916 boks 5518, sitert fra Ottosen 1996.

legasjonen i Paris datert 7. juni 1915 klager legasjonen over en for liberal linje i sensuren: “Da pressen er underkastet sensur har jeg henstillet til Direktøren i Utenriksdepartementet ikke at la passere artikler, som gir anledning til tvil om vor absolut korrekte optræden” (Ibid.). UD var altså utsatt for press fra utenriksstasjonene med krav om mer sensur, men pressen ønsket størst mulig handlefrihet.

Press fra Tyskland og England

Pressedebatten ga også gjenklang i de krigførende landene. Spesielt Tyskland var på vakt overfor den offentlige debatten i Norge, og den norske legasjonen i Berlin holdt UD løpende orientert om stemningen i den tyske pressen. Intelligenssedlene hadde 15. mai 1915 en artikkel under tittelen “Privat nøytralitet”, der avisen forfektet det standpunkt at man måtte skille mellom en stats nøytralitet og pressens rettigheter. “I et land med pressefrihet og talefrihet har derfor uttalelser i aviser eller ytringer fra privatpersoner intet med statens nøytralitet at gjøre,” skrev avisen. Det ble også advart om at krigførende parter kunne blande seg inn i diskusjonen om hvor grensen for norsk pressefrihet skulle gå.

Denne debatten ble åpenbart fulgt med interesse i Tyskland, og tysk presse klaget over at tyske synspunkter i liten grad slapp til i norsk presse. Det var flere eksempler på at det ble grepet fatt i enkelt-artikler for å dokumentere den angivelige slagsiden i norske avisers krigsdekning. Den norske Legasjonen i Berlin brukte disse artiklene og “modtagne anonyme brev” som uttrykk for “uvenligt sindelag mod Norge»¹⁴. Frykten fra norske myndigheter var at den norske handelsflåtes bevegelsesfrihet i tyske havner skulle bli gjenstand for sanksjoner.

På vakt mot spioner

Mange journalister ble arrestert for spionasje, eller mistenkt for det samme under første verdenskrig. Journalistyrket ble brukt som dekke av 28 prosent av alle tyske spioner som ble arrestert av britisk etterretning. Det slo ned som en bombe i Kristianias presse miljø da frilansjournalisten Alfred Hagn (1882-1959) ble arrestert som tysk spion i London i mai 1917.

---

¹⁴ Korres. fra Den norske legasjonen RA-UDA P2 Krig og nøytralitet - Forskrifter og lover vedr. Norges nøytralitet og sjøfart i krigstid Bind III 1915-1916 boks 5518.

Den norske utenriksdepartementet la lokk på saken og ryktene gikk om at britiske myndigheter hadde funnet brev med hemmelig innhold adressert til en tysk dekkleilighet i Kristiania. På hotellrommet skal det også ha blitt funnet usynlig blekk. Storpolitiske hensyn og hensynet til forholdet mellom Norge og Storbritannia, bidro til at dommen ble omgjort til livsvarig straffarbeid. Norske myndigheter holdt under hele saken grep om informasjonsflyten og sensuren bidro til at saken ikke ble offentliggjort. En frustrert redaktør Skavland var for øvrig en del av sensurskorpset og bidro med sitt til at denne for ham svært pinlige saken ikke ble kjent (Ottosen 2010: 337). Det var flere grunner til journalister var egnet som spioner. Det er to forhold som utgjorde hovedårsaken til den høye andelen journalister blant spioner. Den ene var spioners behov for å reise over landegrenser og å oppholde seg på fremmede steder uten å vekke mistanke. På begynnelsen av 1900-tallet var journalister og forretningsmenn to yrkesgrupper som kunne krysse landegrensene nærmest ubemerket. Begge disse gruppene hadde dessuten et påskudd for å kommunisere med utlandet via brev, telefon eller telegraf. Den andre årsaken finner vi i det forhold at journalister gjennom sitt yrke var i etterretningsbransjen og levde av å samle inn og spre informasjon. Både journalister og spioner samler inn, bearbeider og videreformidler informasjon. Skillet mellom disse rollene, lovlig og ulovlig, kunne ofte være svak eller vanskelig å oppdage (basert på Ottosen 2010:335).

Grensene for ytringsfrihet i årene etter første verdenskrig

Mange år etter den første verdenskrigen fortsatte anslagene mot radikale pressefolk. De harde klassekonfrontasjonene og arbeideravisenes revolusjonære agitasjon førte til prinsipielt viktige rettssaker mot avisredaktører og journalister på 1920- og 30-tallet. Redaktør Børge Olsen Hagen hadde i begynnelsen av 1920-årene i en rekke avisartikler agitert for militærstreik som politisk kampmiddel. Militærstreiken hadde i denne perioden en politisk og ikke en pasifistisk begrunnelse. I den revolusjonære retorikken het det at borgerskapet disponerte over de militære og at arbeiderklassen i sin revolusjonære strategi måtte nøytralisere militærmakten. Det var flere eksempler på at militære styrker ble brukt i klassekonflikter og beredskapsplaner og konkrete erfaringer med offiser-standens politiske holdninger gjorde en slik analyse realistisk nok (Agøy 1994).

Men det borgerlige samfunnet kunne ikke akseptere agitasjon om at hæren måtte “ødelegges gjennom militærstreik”. Det var nettopp denne formuleringen som var utslagsgivende da førstevoterende i Høyesterett begrunnet dommen på ni måneders fengsel mot redaktør Olsen Hagen. Olsen Hagen ble imidlertid ikke fradømt stemmeretten slik aktoratets påstand var. Flertallet i Høyesterett satte dermed en grense ved agitasjon innenfor systemets rammer. Olsen Hagen skulle ha fortsatt mulighet til politisk deltagelse som velger og eventuell stortingsmann, men myndighetene grep inn mot agitasjon for lovstridige handlinger¹⁵.

Våren 1924 falt det flere dommer i kjølvannet av agitasjonen for militærstreik. Einar Gerhardsen var blant de som ble dømt. Flere pressefolkene i arbeiderpressen, bl.a. Olav Scheflo, Jørgen Vogt og Eugene Olaussen, ble dømt for “oppfordring til straffbare handlinger” (Norland 1973:23). Etter at Arbeiderpartiets to fløyer samlet seg og Arbeiderpartiet distanserte seg fra NKP ble Arbeiderpartiet etter hvert akseptert også av høyresiden som en del av den norske politiske offentligheten. Da partiet som et klart reformistisk parti tok regjeringsmakten etter stortingsvalget i 1935 og selv fikk ansvaret for å utøve makt gikk også partiets aviser inn i en ny epoke der den revolusjonære retorikken etter hvert forsvant fra spaltene. De borgerlige avisene sluttet å se på partiet som en trussel og grunnlaget for inngrep i ytringsfriheten var ikke lenger til stede. I 1930 ga høyesterettsadvokat Fr. H. Winsnes ut boken *Omriss av norsk presserett* og dette skal være det første samlede forsøk på å sette grensene for ytringsfrihet inn i en mer prinsipiell juridisk ramme (Øy 2013:23). Dette var muligens et tegn i tiden på at den polariserte politiske retorikken fra de turbulente tidene rundt første verdenskrig ble erstattet av mer prinsipiell tenkning der pressefolk på tvers av politiske skillelinjer så seg tjent med et felles faglig forsvar av ytringsfriheten.

Litteratur

Agøy, Nils Ivar (1994). *Militæretaten og den indre fiende fra 1905 til 1940*. Universitetet i Oslo: Doktoravhandling.

Bjørnsen, Bjørn (1984) *Har du hjerte? Tusen lider! Arbeiderbladet 100 år*. Oslo: Tiden Norsk Forlag

Castberg, Frede (1971) *Den europeiske konvensjonen om menneskerettigheter*. Oslo: UiO.

Dahl, Hans Fredrik og Bastiansen, Henrik B. (1999). *Ytringsfrihetskommisjonen. Ytringsfrihet i Norge i det 20. Århundre. Særskilt vedlegg nr. 1 til NOU 1999:27*.

---

¹⁵ Høyesterettsdom i Norsk rettstidende 1924 s. 856 ff., sitret fra Castberg 1974:319.

- Fure, Oddbjørn (1983) *Mellom reformisme og bolsjevisme: norsk arbeiderbevegelse 1918-1920: teori og praksis*. Doktoravhandling Universitetet i Bergen.
- Gotaas, Birger og K. Petersen (1952) *Den konservative presses forening 1892-1952*. Tønsberg: Tønsberg Aktietrykkeri
- Hambro, C. J. (1957) *Under den første verdenskrig*: Oslo Gyldendal norsk forlag
- Johansen, Tor Are (2013). Et produksjonssystem i støpeskjeen. *Pressehistorisk tidsskrift* nr. 19.
- Johansen, Tor Are (2007). Hett bly og raske presser. Teknologisk endring i norsk avisproduksjon 1880-1940. *Pressehistoriske skrifter* 9/2007.
- Jønsson, Magne (1977) *Nordlys i 75 år*. Tromsø: Nordlys.
- Norland, Andreas (2011) Schibsteds *historie 1839-2011: «Bly blir gull» og «Medier, makt og millioner»* Oslo: Schibsted forlag.
- Norland, Andreas (1973) *Hårde tider – Fedrelandslaget i norsk politikk*. Oslo: Paul Dreyers forlag.
- Omang, Reidar (1959) *Norsk utenrikstjeneste. Bind II: Stormfulle tider 1913-1928*. Oslo: Gyldendal norsk forlag
- Ottosen, Rune (2010) *Presse, parti og publikum. Norsk Presses Historie (1660-2010)*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ottosen Rune (1996). *Fra fjærpenn til Internett. Journalister i organisasjon og samfunn*. Oslo: Aschehoug forlag.
- Ottosen, Rune, Rossland, Lars Arve og Østbye, Helge (2002). *Norsk presses historie*. Oslo Samlaget
- Saxe, Ludvig (1935) *Norsk Presseforbund i 25 år 1910-1935*. Oslo: Norsk Presseforbund.
- Strand, Odd (red.) (1999) *Bergens presseorganisasjoner gjennom 25 år - 1908 - 9. mai 1933*. Bergen: Bergens presseforening.
- Støren, Wilhelm K. (1967) *Adresseavisen 200 år. Fra postrytternes tid til telesatellittenes tidsalder*. Trondheim: Adresseavisen.
- Terjesen, Einar A. (2009, 13. februar). Olav Scheflo. I Norsk biografisk leksikon. Hentet 3. september 2014 fra https://nbl.snl.no/Olav_Scheflo (nedlastet 3. september 2014)
- Zachariassen, Aksel: *Arbeiderpartiets presseforbund gjennom 40 år*, Arbeidernes Aktietrykkeri, Oslo 1949.
- Øy, Nils E. (2013) *Medierett for journalister*. Oslo: Cappelen Damm/IJ-forlaget.